
SCHAROUN

mgl. 21/4 bg
bagw. 5/5 10,30

(10)

HANS SCHAROUN

J.W. van der Weerd B3, K-2 examen mei-juni 1969

Inhoud

inleiding	blz.	1
beknopt overzicht expressionisme		2
Hans Scharoun		4
konklusie		12
literatuur		13
lijst van illustraties		13

Inleiding

Tegenwoordig bestaat de opvatting dat het expressionisme in de architektuur een weliswaar kurieuze, maar toch doodlopende richting was, die de ontwikkeling van de moderne architektuur eerder belemmerde dan ertoe bijdroeg. De vertegenwoordigers van deze richting worden niet zelden beschouwd als "weltfremde" fantasten, waarvan de meeste ontwerpen noodzakelijkerwijze ongebouwd moesten blijven.

Deze opvatting is begrijpelijk in het licht van de duidelijke polarisering die in Nederland optrad tussen het expressionisme en het funktionalisme (de groep rondom het tijdschrift "Wendingen" kontra "De Stijl"). In Duitsland echter was het expressionisme bijna zonder uitzondering een essentiële fase in de ontwikkeling van de vooraanstaande vertegenwoordigers van het latere funktionalisme. Dit blijkt o.a. duidelijk uit de ontwerpen van Mies van der Rohe voor een glazen torengebouw (1919) en het gedenkteken voor Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht (1926), bij Walter Gropius het monument voor gevallenen in Weimar (1922).

Het oeuvre van Hans Scharoun is in dit verband zo interessant omdat hij een van de weinige architekten is die steeds de dogmatische principes van het Bauhaus afwees, en een uit het expressionisme voortkomende "organische" architektuur heeft ontwikkeld.

Beknopt overzicht van het expressionisme in de architektuur

Rond de eeuwwisseling bestond in Duitsland de avant-garde uit architekten van de Jugendstil, waarbij de duitse versie van de art-nouveau niet zo diepgaand was als bij bv. Victor Horta en Hector Guimard. De scheppingen van August Endell, een van de meest geestrijke vertegenwoordigers van de Jugendstil bleven betrekkelijk dekoratief (foto-atelier Elvira in München, 1898), en Henry van de Velde kwam te laat in Duitsland werken om nog een bepalende invloed te hebben op de ontwikkeling. Mede daardoor is de overgang tussen de Jugendstil en het expressionisme nogal vloeiend verlopen. Expressie was een wens die in beide richtingen tot uitdrukking kwam en zo zijn bv. de akademie van McIntosh in Glasgow, de ornamentloze blokken van Adolf Loos en het werk van Gaudi zowel te interpreteren als voortbrengselen van de Jugendstil als van het expressionisme. Een belangrijk aanknopingspunt voor het expressionisme was ook de opvatting van de plastiek en de beweging van de vorm van de Jugendstil.

Voor de eerste wereldoorlog waren in Duitsland al een aantal architekten duidelijk expressionistisch: Hans Poelzig met zijn fabriekskomplex in Luban (1911), Max Berg met de Jahrhunderthalle in Breslau (1912) en Peter Behrens met de AEG turbinefabriek in Berlijn (1913, afb. 1). Dit laatste gebouw is vaak opgevat als een voorloper van het funktionalisme, maar de massieve hoekkolommen, de zware daklijst waardoor het naarbinnen neigen van de glasvlakken aan de zijkant ontstaat en het machtig rustende dak zijn trekken die hun oorsprong vinden in de wil tot uitdrukking, en niet in konstruktieve eisen.

De in 1907 door Hermann Muthesius opgerichte Deutsche Werkbund organiseerde in 1914 in Keulen een expositie waar behalve werk van Henry van de Velde en Peter Behrens ook twee gebouwen stonden die een aanwijzing vormden voor de toekomstige ontwikkelingen: het paviljoen voor de duitse glasindustrie van Bruno Taut, waarin hij niet zozeer de toepassingsmogelijkheden maar in de eerste plaats de poëtische betovering van de nieuwe

1. AEG-turbinefabriek, Peter Behrens. Berlijn 1913.

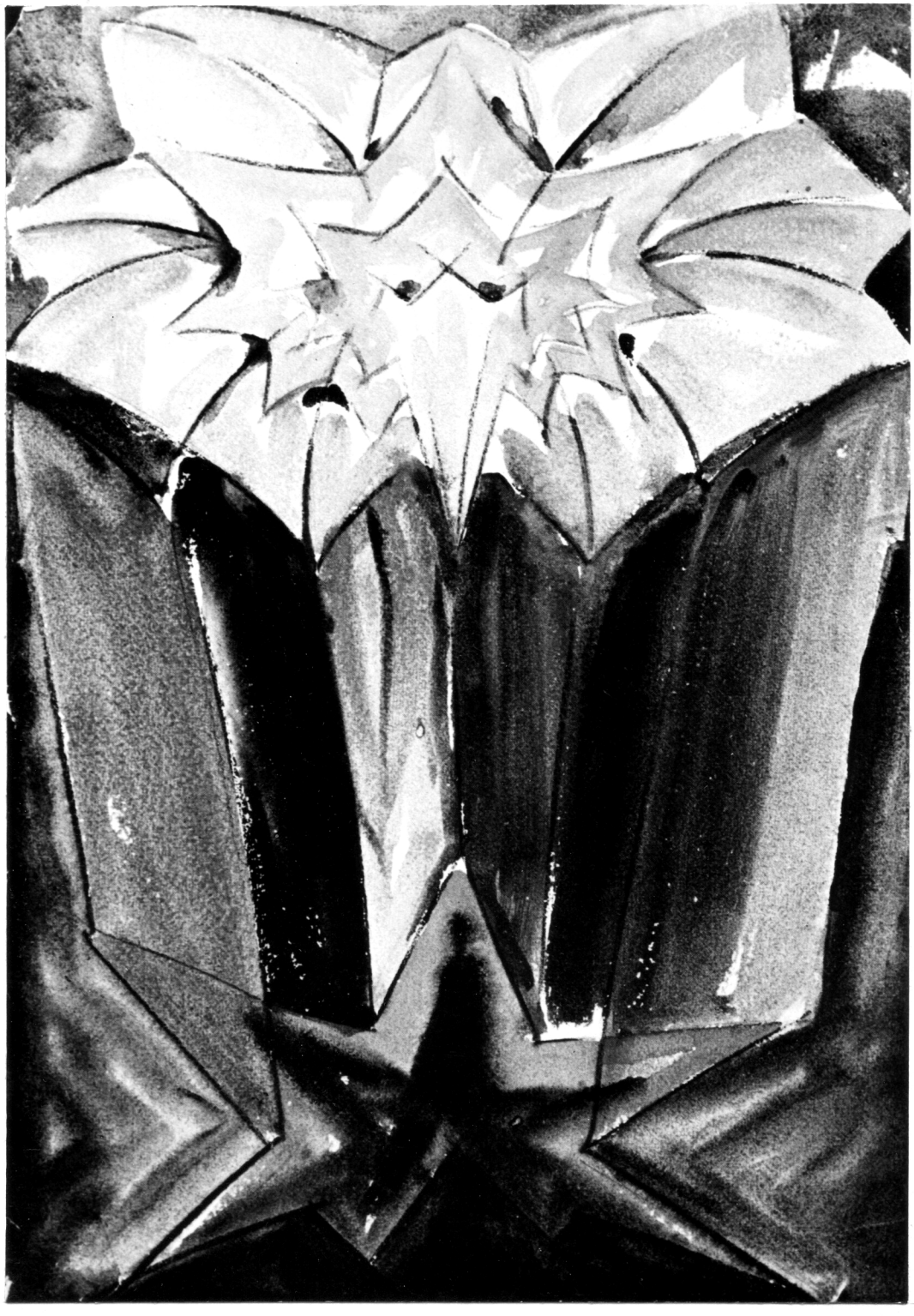
2. Einsteinturm, Erich Mendelsohn. Potsdam, 1920.

materialen glas en staal wilde demonstreren, en de modelfabriek van Walter Gropius en Adolf Meyer met een meer funktionele grondslag, zij het nog op een streng axiale plattegrond en met een zwaar symmetrisch front.

Na de eerste wereldoorlog was er nauwlijks sprake van bouwaktiviteit en ontstonden er van een aantal architekten "visionaire" tekeningen. De gehele kulturele situatie onderging een toenemende politieke gerichtheid, waarbij ook te denken valt aan het expressionistische protest van groepen als de "Blaue Reiter" en "Die Brücke". Uit de overeenstemming van de kulturele avant-garde en politieke vooruitstrevendheid ontstonden de "Arbeitsrat für Kunst" en de "Novembergruppe", welke laatste terug te voeren is tot vooroorlogse publikaties als "Aktion" en "Revolution". In principe zochten de visionaire architekten naar een komplete vrijheid van expressie, daarbij smachtend naar een utopische samenleving waarin revolutionaire politiek zou samengaan met de "totale kunst" van het bouwen.

De eerder genoemde samenhang met groepen als de "Blaue Reiter" komt tot uitdrukking bij de schetsen van Mendelsohn in een soortgelijke vormentaal, het religieuze karakter en de lyrische pathos. Zijn Einsteinturm (Potsdam 1920, afb. 2) is een van de hoogtepunten van de expressionistische architektuur en het vormt een demonstratie van de houding die men aannam tegenover een nieuw materiaal als beton: de toepasbaarheid ervan als skulptureel materiaal ten behoeve van een plastische dynamiek.

Misschien ook als reaktie op de teleurstellende maatschappelijke ontwikkeling kreeg in de twintiger jaren het funktionalisme meer de overhand. Dat daarin echter nog invloeden van het expressionisme werkzaam bleven blijkt treffend uit de houtsnede van Feininger waarmee het eerste Bauhaus-manifest werd geïllustreerd, die de verwantschap van het Bauhausidee met de middeleeuwse Bauhütten uitdrukt.

5. Aquarel, 1919.

Hans Scharoun

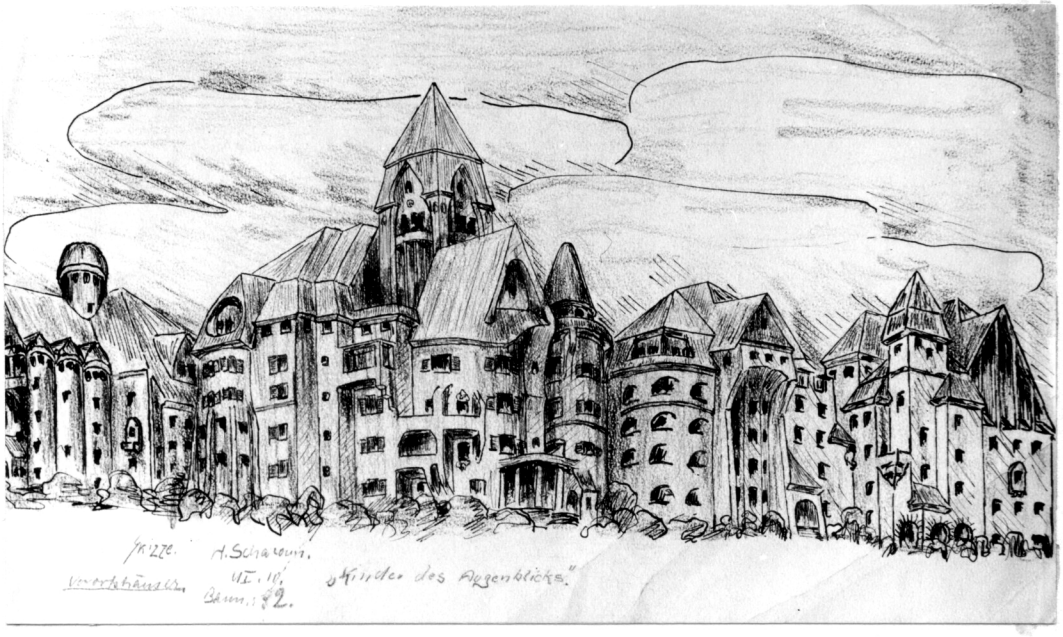
Hans Scharoun werd geboren in 1893 in Bremerhaven. Het is waarschijnlijk dat de expressieve vormen van de scheepsbouw waarmee hij in zijn jeugd in dit milieu werd gekonfronteerd enige invloed hebben gehad op de ontwikkeling van zijn vormtaal. Van 1912 tot 1914 studeerde hij aan de Technische Hochschule in Berlijn-Charlottenburg, waar overigens vele vooraanstaande architekten hun opleiding kregen. Studiewerk (afb. 3, 4) toont met welk een fantasie hij toen reeds te werk ging, zij het op een Wagneriaans-mediaevaliserende manier, met toespelingen op de knusheid van de vakbouwstijl. Toch schreef hij bij een studie-ontwerp voor een kerk (waarin al veel blijkt van zijn ruimtelijk voorstellingsvermogen): "Der selbständige Architekt soll sich nicht von Sensationen, sondern von Reflexionen leiten lassen".
Op de T.H. kwam hij in kontakt met de assistent Paul Kruchen. Toen deze gedurende de oorlog distriktsarchitekt werd bij de wederopbouw van Oost-Pruisen nam hij Scharoun bij zich op zijn bureau, zodat hij zijn militaire diensttijd kon wijden aan de bouwpraktijk in Insterburg en Gumbinen.

Na de oorlog voltooide hij zijn studie aan de T.H. niet, maar vestigde zich als zelfstandig architekt in Insterburg. Daar kwam hij in kontakt met de groep jonge architekten die zich hadden gegroepeerd rondom Bruno Taut, en nam onder de schuilnaam "Hannes" deel aan de door deze in 1919 begonnen en tot 1920 durende "utopische korrespondentie" bekend als "Die gläserne Kette". Verdere deelnemers waren o.a. Mendelsohn, Gropius, Mies van der Rohe, Max Taut en Hermann Finsterlin. Deze korrespondentie werd voor het grootste gedeelte door Taut gebruikt als materiaal voor zijn publikatie "Frühlicht", waardoor het werk van deze architekten grotere bekendheid kreeg.

Scharoun maakte in deze tijd een groot aantal prijsvraagontwerpen, waaronder een ontwerp voor de "Börsenhof", een

3. Tekening, 1910.

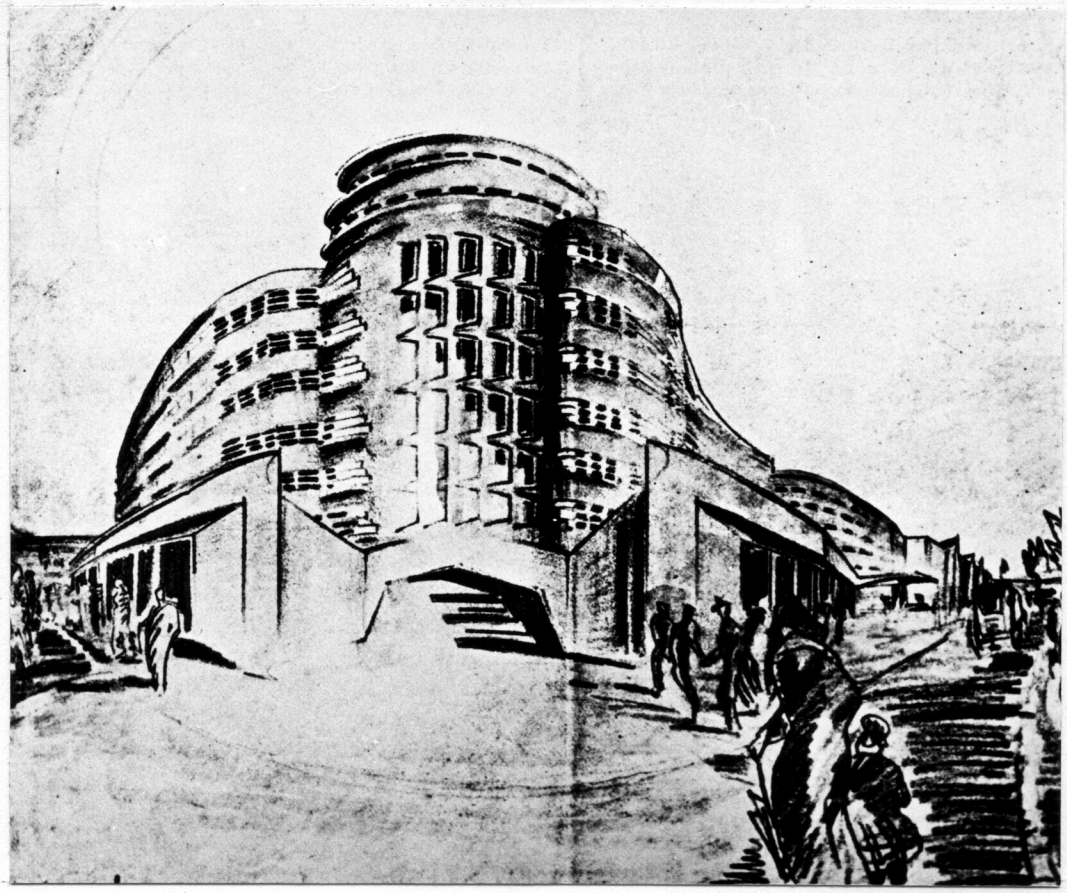

4. Tekening, 1910.

kantoor- en handelsgebouw in Königsberg (afb. 6) onder het motto "Zeittakt". Het ontwerp vertoont verwantschap met het werk van Mendelsohn en in de verklaring schreef Scharoun o.a.: "Ein Gebäude als Bau-werk wird nicht durch den zufälligen Geländeschnitt und die sich daraus ergebenden Fronten bestimmt, sondern existiert aus der Reichlebigkeit in langer Zeit gewordener Beziehungen der Umwelt zu eben diesem neuen Bauwerk. Es will nicht Monument sein, sondern gewissermaszen Werkzeug oder Maschine, formgespannt auch in der Ruhe".

Door zijn openbaar geworden prijsvraagontwerpen was Scharoun bekend geworden. In 1925 aanvaardde hij op verzoek van Adolf Rading een leerstoel aan de Akademie voor kunst en kunstnijverheid in Breslau. Rading was assistent geweest van August Endell en na diens dood leider van de Bauklasse en raadgever van Oskar Moll, Endell's opvolger als direkteur. Scharoun kreeg ook de leiding over de Werkstätte, die Hans Poelzig twintig jaar daarvoor (lang voor die van het Bauhaus) als eerste aan een akademie had opgericht.
Scharoun trad in Breslau toe tot een groep belangrijke kunstenaars, waartoe behalve Moll en Rading o.a. ook Schlemmer en Muche behoorden. Tevens werd hij in 1926 met Rading lid van de Berlijnse architektenvereniging "Der Ring". Deze in 1925 opgerichte groep kwam voort uit de "Novembergruppe" en voerde oppositie tegen de "het nieuwe bouwen" afwijzende politiek van de Stadtbaurat van Berlijn Ludwig Hoffmann, en bestond o.a. uit Hugo Häring, Mies van der Rohe, Poelzig, Bruno en Max Taut, Mendelsohn en Hilberseimer. In deze groep heerste een grote diversiteit van opvattingen en het enige dat de leden gemeen hadden was het zoeken naar nieuwe wegen en het gevecht tegen tegenwerkende krachten.

In 1927 organiseerde de Deutsche Werkbund in Stuttgart een belangrijke woningbouwtentoonstelling, de Weiszenhofsiedlung. De leiding was in handen van Mies van der Rohe, toen vicepresident van de Werkbund en hij nodigde die europese

6. Prijsvraagontwerp Börsenhof in Königsberg, 1922.

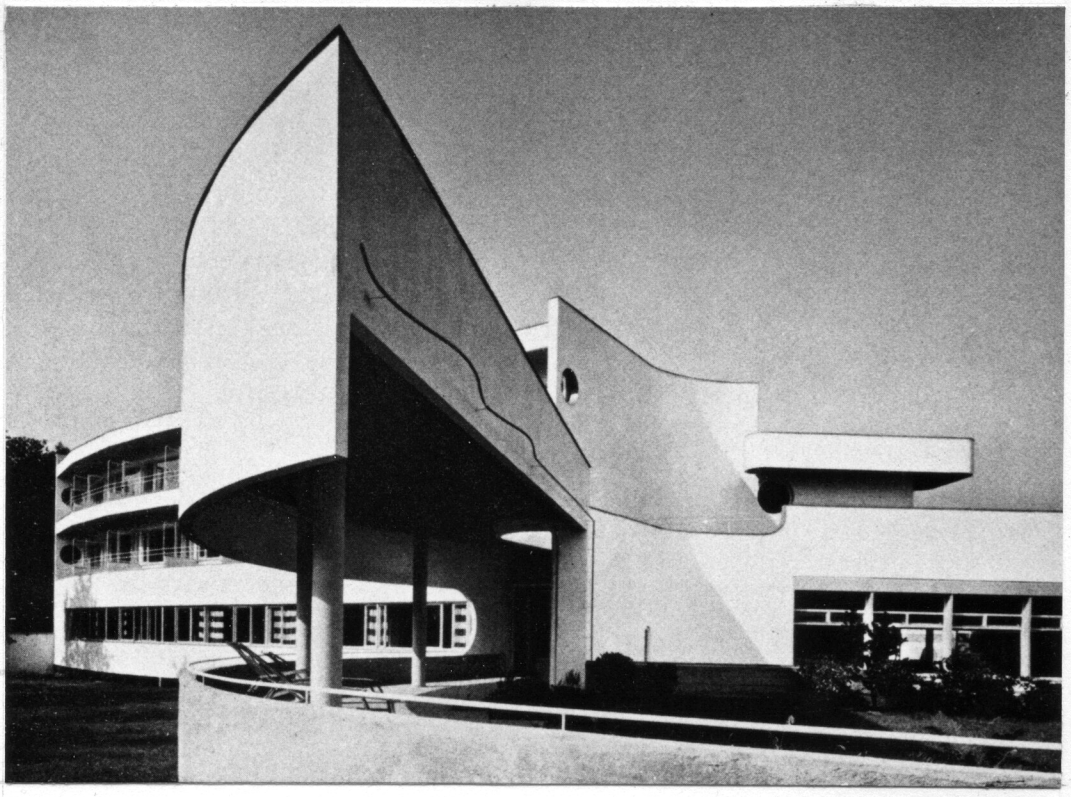

7. Woonhuis Weiszenhofsiedlung. Stuttgart, 1927.

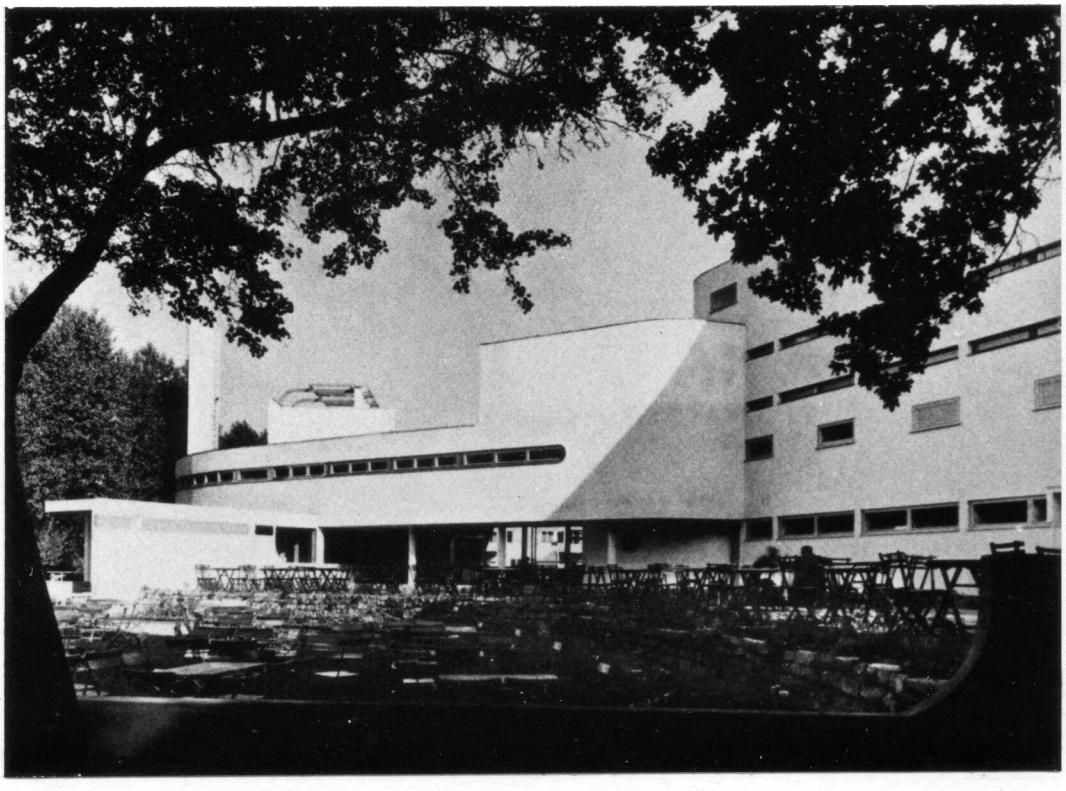
architekten uit, waarvan hij de belangrijkste bijdragen wat betreft konstruktie en konseptie van het moderne woonhuis verwachtte. Dat waren Behrens, Gropius, Poelzig, Bruno en Max Taut, Adolf Schneck, Hilberseimer, Richard Döcker, Rading en Scharoun; uit Oostenrijk Jozef Frank, uit Frankrijk Le Corbusier en uit Nederland Oud en Mart Stam. Begrippen als standaardisatie en flexibiliteit vonden in vele ontwerpen toepassing en in feite was de expositie een triomf van de "nieuwe zakelijkheid". Zelfs de ontwerpen van sterke expressionisten als Poelzig en Taut en ook het ontwerp van Scharoun (afb. 7) volgden de funktionele lijn. Scharoun schreef zelf over zijn ontwerp: "Het huis behoort tot de groep van de kleinste eengezinswoningen in de wijk. Nagestreefd werden: een duidelijke scheiding tussen woon-, slaap- en dienstruimten, vereniging van verschillende woonfunkties in één ruimtelijke eenheid, die een ruimte laat voelen die verder gaat dan hetgeen door het metselwerk begrensd wordt".

Tot het belangrijkste werk van Scharoun in Breslau behoort het woningkomplex dat hij ontwierp voor de Werkbund-expositie "Wohnung und Werkraum" in 1929 (afb. 8, 9). Het komplex bestaat uit minimum-woningen met gemeenschappelijke voorzieningen op de begane grond. Verdeling van het woonniveau over verschillende verdiepinghoogten leidde tot tweezijdige belichting, differentiëring van de ruimten en dubbele benutting van de korridorlengte. Het ontwerp van Scharoun was destijds nogal omstreden. In het tijdschrift van de Werkbund "Die Form" werd in de bespreking van de tentoonstelling de geslaagde eenheid van het geheel geroemd en alleen de "eigenaardige, zeker niet van originaliteit ontblootte kurvenromantiek van Scharoun" daarvan uitgezonderd.

In dezelfde tijd bouwde hij in Berlijn woongebouwen aan de Kaiserdamm en de Hohenzollerndamm (afb. 10). De konservatieve Stadtbaurat Hoffmann was hier intussen opgevolgd door Martin Wagner, die medelid werd van "Der Ring". Het besef van de

8. Woonkomplex expositie "Wohnung und Werkraum". Breslau, 1929.

9. Idem.

noodzaak van sociale woningbouw, dat in geheel Europa aandacht kreeg in architektenkringen, leidde in Berlijn tot de planning van vele woonwijken, o.a. door Bruno Taut en Hugo Häring. Scharoun kreeg opdracht het stedebouwkundig plan te ontwerpen voor de wijk Siemensstadt, als huisvesting voor arbeiders van de nabijgelegen Siemensfabrieken. Er werden woonblokken ontworpen door Gropius, Häring, Hans Henning, Otto Bartning, Fred Forbat en Scharoun zelf (afb. 11). De wijk bestaat uit 1800 woningen, een school, een kinderspeelplaats en winkels. Het bij Scharoun belangrijke motief van de "middenruimte" vond hier zijn stedebouwkundige toepassing in de vorm van een centrale buitenruimte, een door de strokenbouw omgeven groene ruimte waarin ook de school ligt. Uitgangspunt was de wijkgedachte, volgens Scharoun "een geestelijk begrip, een kwaliteit en niet slechts een kwantiteit. Het is een ruimte die een voetganger in ongeveer een kwartier doorkruist; een ruimte die beantwoordt aan de levensblijheid van het kind, groot genoeg om het avontuur een kans te geven, klein genoeg om er zich thuis te voelen".

In 1932 werd de akademie in Breslau om politieke redenen gesloten. Scharoun keerde terug Berlijn en daar intensiveerden zich de vriendschappen - die al in Insterburg en Breslau waren begonnen - met Bruno Taut, Häring, Gropius, Otto Bartning, Mies van der Rohe en Hilberseimer. Hij vormde samen met Rading een bureau.

Het opkomende nationaal-socialisme beperkte de aktiviteiten van de kulturele avant-garde, waardoor velen emigreerden. Scharoun bleef in Duitsland en als opdrachtgevers restten hem slechts mensen, die als het ware bezeten waren van het "nieuwe bouwen". Zo iemand was de fabrikant Schmincke, die voor het ontwerp van een woonhuis in Löbau (Sachsen) zowel Scharoun als Hans Poelzig uitnodigde. Poelzig beantwoordde de aanvraag niet, en Scharoun ontwierp het in 1933 voltooide woonhuis (afb. 13), een staalskelet dat door de manier

11. Woonblok van Scharoun, Siemensstadt. Berlijn, 1930.

12. Detail woonhuis Baensch. Berlijn-Spandau, 1935.

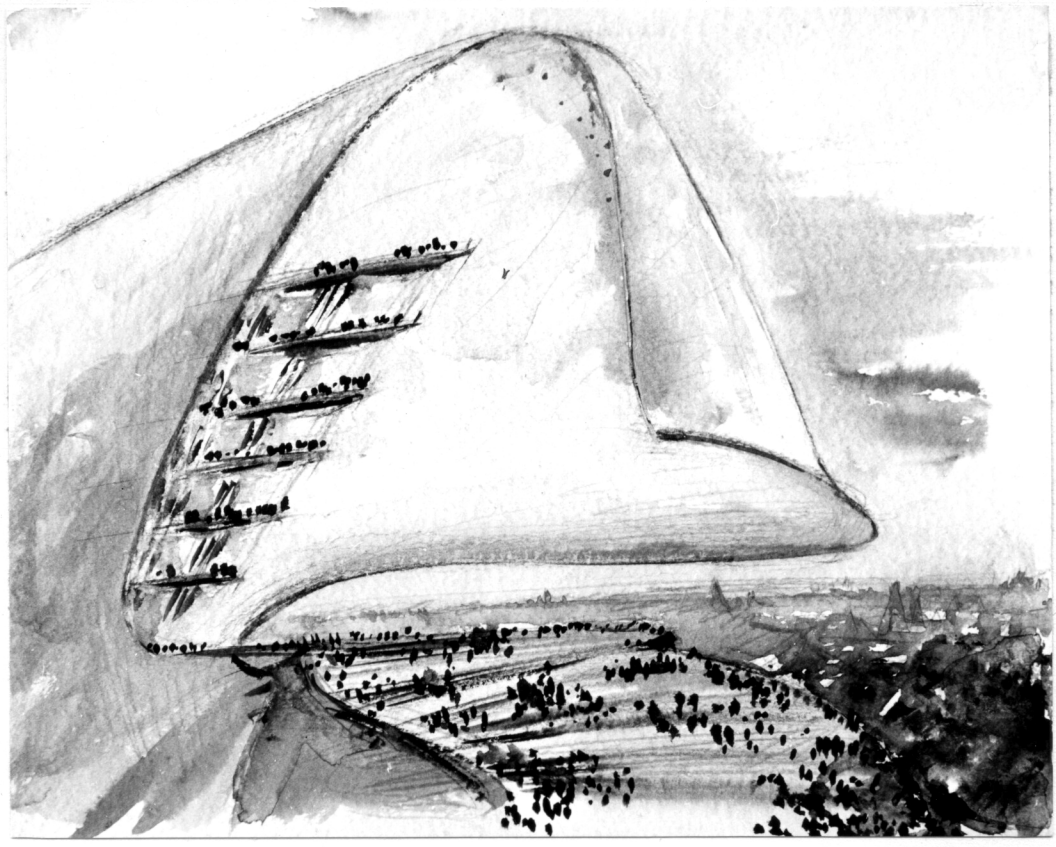

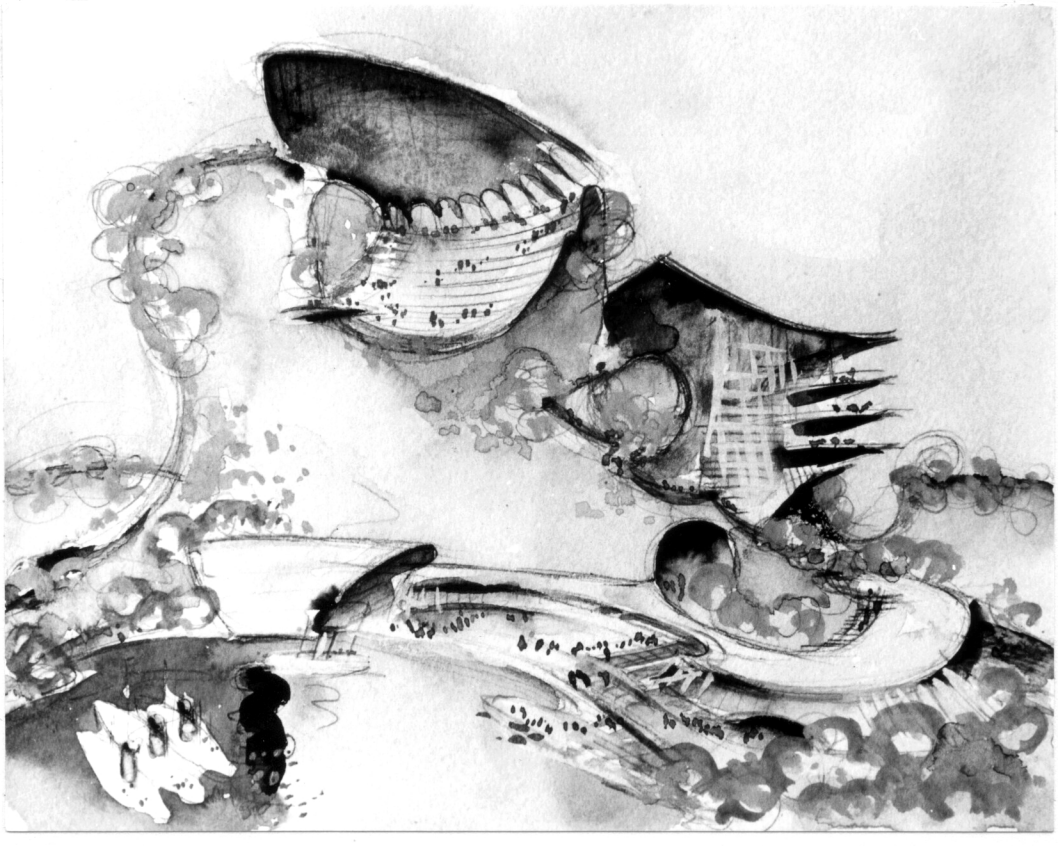
13. Woonhuis Schmincke. Löbau (Sachsen), 1933.

waarop de bouwmassa aan de oostzijde uit elkaar gehaald is in het landschap lijkt te zweven.
Daarna werd het voor Scharoun steeds moeilijker om bouwvergunningen te krijgen, vooral na de "Kulturrede" van Hitler in Neurenberg. Dankzij de medewerking van een bevriende funktionaris in Berlijn kon hij nog een aantal woonhuizen in en rond Berlijn maken, waaronder het huis voor Baensch (afb. 12) in Berlijn-Spandau in 1935.

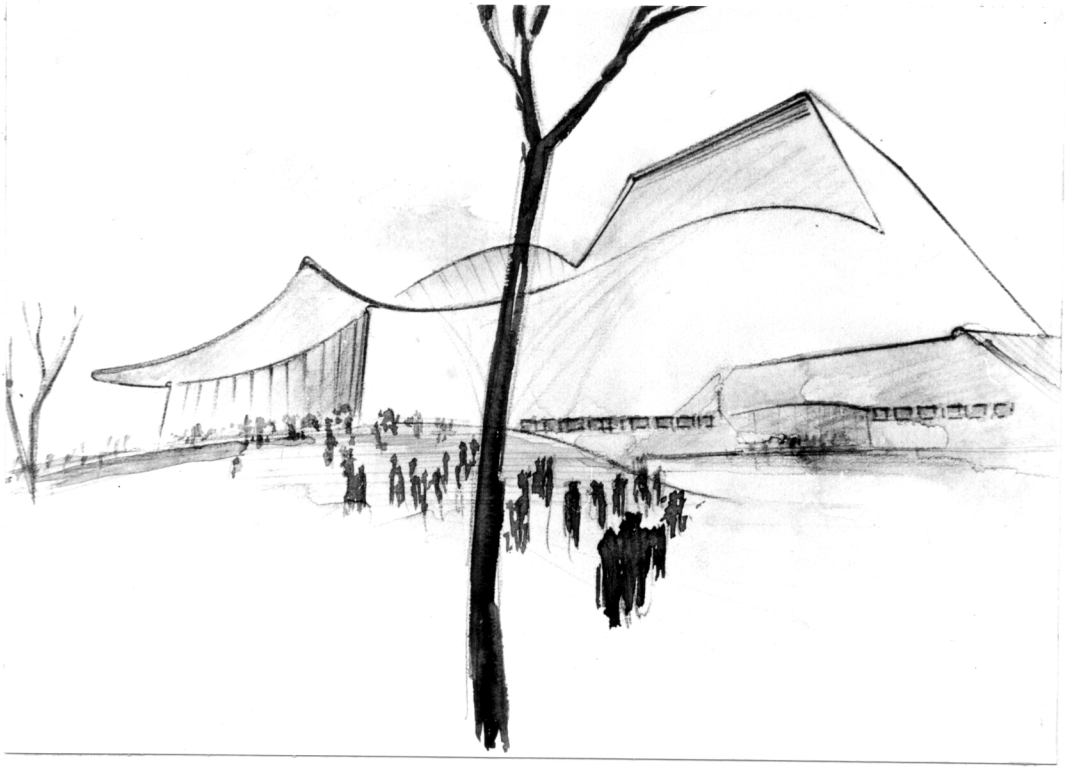
Gedurende de oorlog was er geen werk voor Scharoun en ging hij zich weer toeleggen op zijn "visionaire" schetsen, zoals in de tijd van "Die gläserne Kette". Hierin kon hij zijn fantasie de vrije loop laten, ongehinderd door technische beperkingen. Techniek is voor hem nooit meer dan een hulpmiddel, en onder struktuur verstaat hij niet slechts de technisch-konstruktieve samenvoeging van bouwonderdelen, maar "een ordeningsprincipe waarin onderstellingen van verschillende aard door innerlijk doorleefde relaties zodanig met elkaar verbonden worden, dat een geheel ontstaat". De innerlijke samenhang komt voort uit de essentie: "de uitdrukking van een levend gebeuren". Deze opvatting komt sterk tot uitdrukking in zijn aquarellen en in sommige ervan is al iets te bespeuren dat wijst naar de latere Philharmonie.

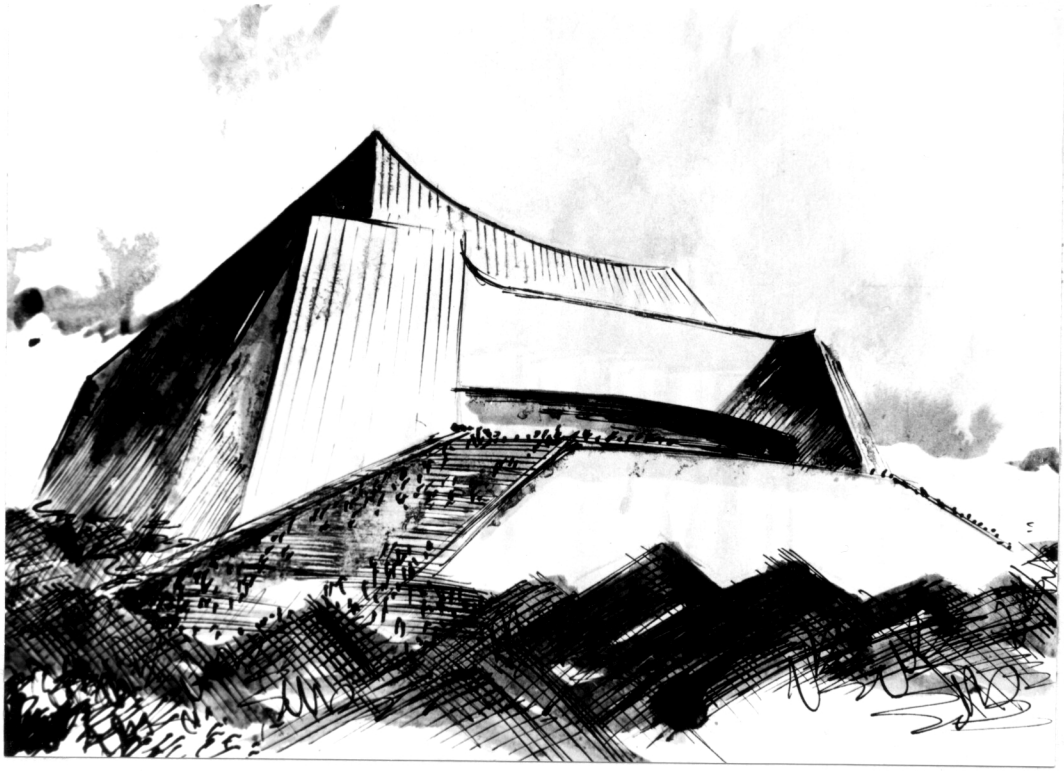
Direkt na de oorlog werd Scharoun benoemd tot Stadtbaurat van Berlijn en legde hij zich toe op de opbouw van de grotendeels verwoeste stad. Hij vormde het "Berliner Planungskollektiv" en probeerde te komen tot een bundeling van architekten en kunstenaars. In 1946 werd de tentoonstelling "Berlin plannt" georganiseerd, waar ideeën over de nieuwbouw werden voorgelegd. Hierin werd geprobeerd een aanknopingspunt te vinden met wat er van de stad was overgebleven en te komen tot de vorming van een "stadslandschap". In zijn openingsrede zei Scharoun hierover: "Het stadslandschap is voor de stedebouwer een vormgevingsprincipe om meester te worden over de grote huisvestingsgebieden. Het wordt hierdoor mogelijk het

14. Aquarellen, 1940-1945.

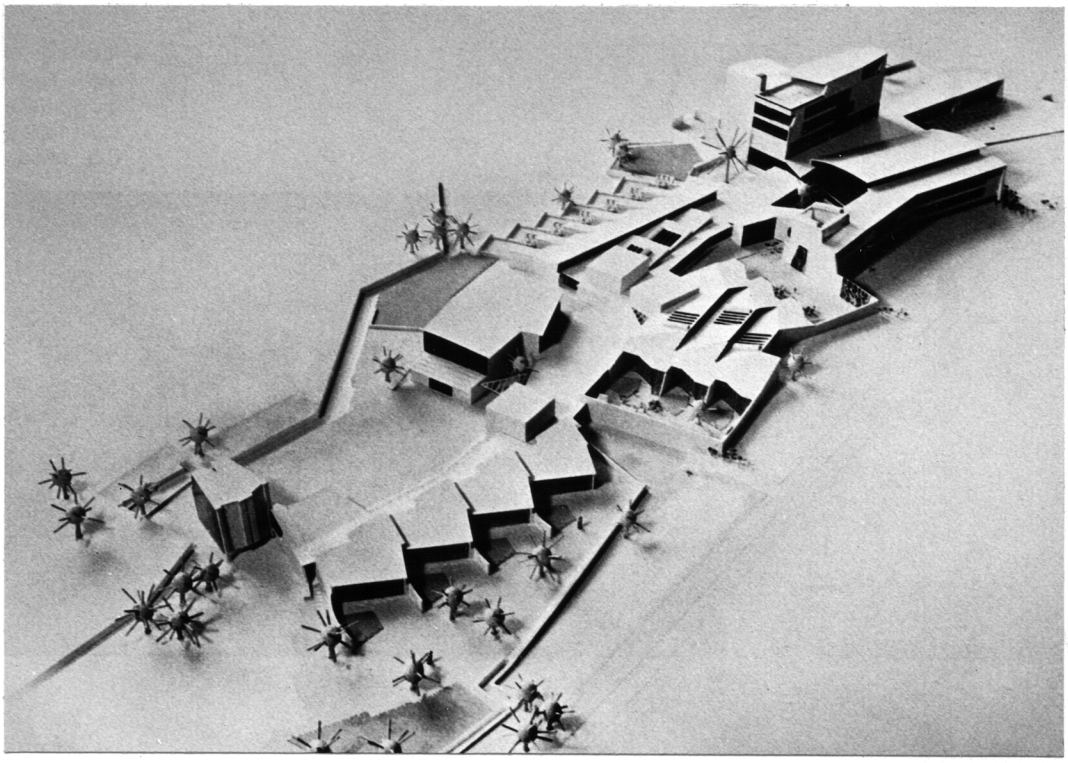

15, 16. Tekeningen, 1940-1945.

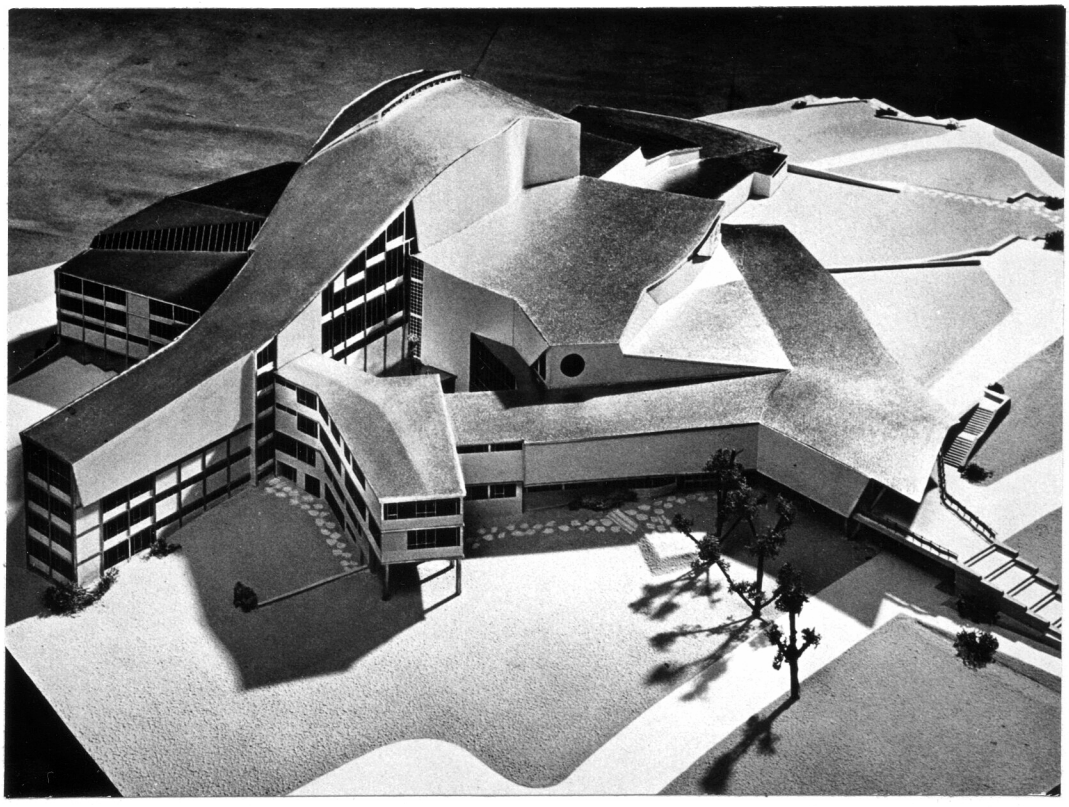
onoverzichtelijke en maatloze om te vormen tot overzichtelijke delen met een maat; deze delen te ordenen en als woud, weide, bergen en meren in een landschap te laten samenwerken. Dwz. zodanig dat de maat zijn oorsprong vindt in de betekenis en waarde van de delen, zodanig dat uit natuur en gebouwde omgeving, uit hoog en laag, uit nauw en wijds een nieuwe levendige ordening ontstaat ... De woongebieden worden verdeeld in grondcellen van zoveel mogelijk gelijke woningdichtheid, ongeveer overeenkomend met de kern van de wijk Siemensstadt". Deze ideeën werden verder uitgediept in het prijsvraagontwerp "Hauptstadt Berlin" dat hij in 1958 met Wils Ebert zou maken.

Ook in 1946 kreeg Scharoun een leerstoel voor stedebouwkunde aan de Technische Universiteit van Berlijn, waar hij de studenten bekend maakte met de principes die hij met Hugo Häring, Martin Mächler en anderen in de twintiger jaren had ontwikkeld. Tevens werd hij in 1947 leider van het instituut voor het bouwwezen aan de pas opgerichte Deutsche Akademie der Wissenschaften. Hier werkte hij verder aan de planning van Berlijn, o.a. met een ontwerp voor het verwoeste stadsdeel Friedrichshain.

Hoezeer Scharoun zich bezig hield met de maatschappelijke ontwikkelingen blijkt uit het ontwerp voor een lagere school in Darmstadt (afb. 17). Naar aanleiding van de hier in 1951 gehouden diskussie "Mensch und Raum" werden tien architekten uitgenodigd een ontwerp te maken. Scharoun ging hierbij niet zoals gebruikelijk uit van een serie gelijkwaardige klasruimten gekoppeld aan een gang, maar streefde ernaar "het opgroeingsproces van binnenuit gezien door geleding zichtbaar te maken". Hij maakte onderscheid in drie leeftijdsgroepen. Van elke groep vormen de klasruimten samen een afgesloten geheel met een eigen identiteit, waarvan de toegang uitkomt op een langgerekte ontmoetingsruimte die de groepen met elkaar verbindt. Deze ontmoetingsruimte geeft toegang tot een hal voor gemeenschappelijke aktiviteiten. Scharoun probeerde de bewoning,

17. Ontwerp lagere school Darmstadt (maquette), 1951.

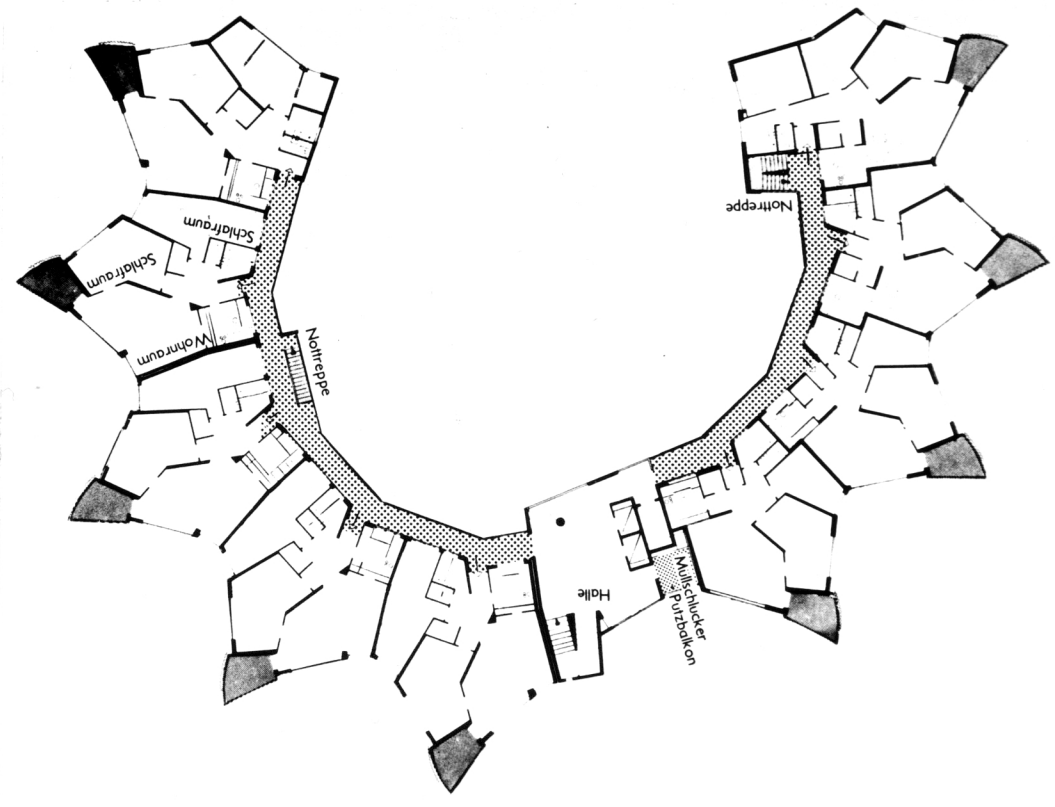
18. Prijsvraagontwerp Staatstheater Kassel (maquette), 1952.

vorm, kleur en belichting van de lokaalgroepen in overeenstemming te brengen met het bewustzijnsniveau van het opgroeiende kind. De school werd niet gebouwd, maar hij kon de principes ervan toepassen bij een meisjesgymnasium in Lünen/-Westfalen, dat in 1956 werd ontworpen en in 1962 voltooid.

In de na-oorlogse jaren deed Scharoun weer mee aan een groot aantal prijsvragen, waaronder in 1952 een plan voor de wederopbouw van het eiland Helgoland, een bejaardentehuis in Berlijn-Tiergarten en een theater in Mannheim. Bij dit laatste hield hij zich bezig met de "nordische" ruimte, wat bij het theater te vergelijken is met het Shakespeare-toneel. Hij onderscheidt de "nordische" gerichtheid van het bewustzijn op de inhoudelijke kern van het onderwerp en de "mittelmeerische" gerichtheid op organisatie, konstruktie en vorm. Het hoogtepunt vonden zijn ideeën over het theater in het prijsvraagontwerp in 1952 voor het Staatstheater in Kassel (afb. 18). Hierbij is de vormgeving van het toneelhuis bewust gehanteerd als een middel tot binding met de bergachtige omgeving, en de sterk gedifferentieerde bouwmassa hangt ook samen met zijn opvatting over het "stadslandschap". Het ontwerp werd bekroond met de eerste prijs, en hoewel Scharoun tevens de bouwopdracht kreeg was het toch gedoemd een inspirerend luchtkasteel te blijven.

In Duitsland is Scharoun een van de weinige architekten die een direkte schakel vormt tussen de voor- en na-oorlogse tijd. Deze kontinuiteit komt sterk tot uitdrukking in de door hem in 1955 ontworpen Berlijnse wijk Charlottenburg-Nord, die niet alleen in direkte ruimtelijke samenhang staat met de wijk Siemensstadt, maar ook op dezelfde principes is gebaseerd. Sterk afwijkend van de tegenwoordig gebruikelijke stereotype hoogbouw is zijn in 1954 gemaakte ontwerp voor de woontorens "Romeo" en "Julia" (afb. 19, 20) en later ook "Salute" in Stuttgart. Zowel in de plattegronden als in de gevels bereikte hij hier een "ont-systematisering" waardoor een uitermate

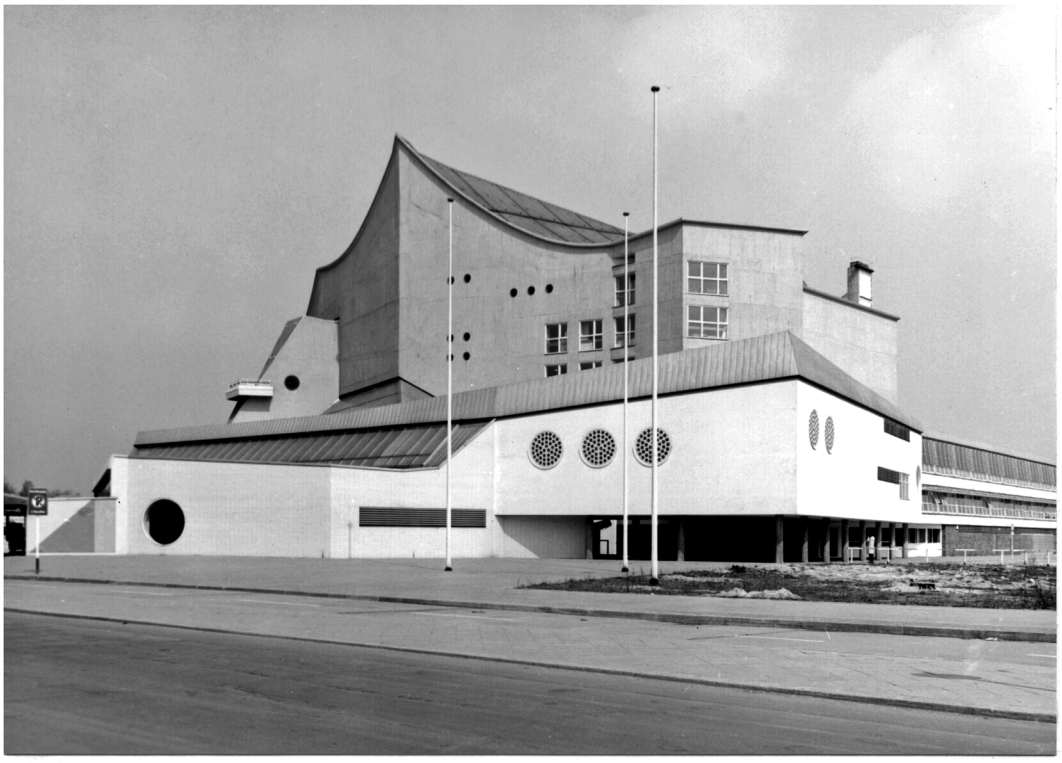

19,20. Woontoren "Julia". Stuttgart, 1954.

levendig geheel ontstaat. De woningen krijgen een individueel karakter doordat er zo weinig mogelijk is vastgelegd en de bewoners de gelegenheid krijgen hun eigen woonopvattingen te realiseren, in overeenstemming met Scharoun's opvatting dat het wonen een proces is dat zich van binnenuit moet ontplooien. Dit geldt in nog sterkere mate voor de atelierwoningen op de hoogste verdieping.

Het belangrijkste werk van Scharoun is ongetwijfeld de Berliner Philharmonie, waarvoor hij het ontwerp in 1963 maakte (afb.21-23). De eenvoudigste formulering van het idee dat aan het ontwerp ten grondslag ligt is "muziek in het middelpunt" en daaruit is het gehele bouwwerk en vooral de plattegrond en vormgeving van de zaal te herleiden. De terrasvormige verdeling van de zitplaatsen en het tentvormige dak (waarvan de vorm ook een akoustische funktie heeft) geven vorm aan een ruimte waarvan Bakema schreef: "Het ontwerp voor de Philharmonie is één van de zeldzame bewijzen dat kreatieve kracht de samenhang tussen mens, ruimte en techniek zichtbaar kan maken. Het wijst op iets, dat in deze tijd van mechanisering bijna verloren is gegaan: het wonder van de totale ruimte waarin alles ontstaat en wordt".

Mede door de Philharmonie heeft Scharoun meer bekendheid en erkenning gekregen. In 1965 ontving hij een eredoctoraat van de universiteit van Rome en in een rede verduidelijkte hij hierbij zijn manier van werken: "Bij elke opgave ligt de wil tot grondslag het onderwerp zuiver op te vatten, zuiver betekent de oplossing van het probleem volgens zijn wezen ... Zowel in de "mittelmeerische" als in de "nordische" ruimte dragen we archetypen met ons mee waaraan we verder werken, gedreven door onze wezensaard van het ogenblik; archetypen die ons denken, voelen en handelen onbewust beïnvloeden. Het wezenlijke van de bouwkunst - van kunst in het algemeen - is immers de interpretatie van de zin van het leven van de mensheid en het tot vorm geworden resultaat daarvan. Dit op een veelzijdige manier aan te vatten is de nog altijd aktuele opgave van Europa".

21,22. Berliner Philharmonie. Berlijn, 1963.

23. Grote zaal Berliner Philharmonie.

Konklusie

De architektuur-opvattingen van Scharoun vormen een geheel dat gekenmerkt wordt door het zoeken van een ruimtelijke organisatie die korrespondeert met de fundamentele behoeften van de mens en het is voor hem essentieel de eisen van de evoluerende techniek hiermee in overeenstemming te brengen.

Zijn opvattingen blijven aktueel in het licht van de negatieve ervaringen die zijn opgedaan waar met uiterste systematisering elementaire volumina zonder nuancering tot eenheden van grote schaal worden samengevoegd en die een architektonische, stedebouwkundige en vooral psychologische dwaling vormen waarvan de ernst niet meer te verhullen is.

Literatuur

R. Banham, Theory and design in the first machine age, London 1960

D. Sharp, Modern architecture and expressionism, New York 1966

P. Pfankuch (red.), Hans Scharoun, katalogus Akademie der Künste, Berlijn 1967

Illustraties

1, 2, 7, 11, 12, 21-23 foto's Fas Keuzenkamp.
3, 4, 14-16 Scharoun, eigen bezit, foto's Fas Keuzenkamp.
5, 6, 8-10, 13, 17-20 katalogus Akademie der Künste, Berlijn 1967.